

РОЗДІЛ 2

РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ

2.1. Об'єднана Європа в новому тисячолітті: аналіз наукових підходів (І.В. Максименко)

На початку ХХІ ст. Європейський Союз досяг того рівня розвитку, коли нагальним постало питання визначення подальшої мети його існування. Це знайшло відображення у дискусіях щодо нового місця об'єднаної Європи в сучасній системі міжнародних відносин, яка характеризується балансуванням на межі однополярного та багатоцентричного світоустрою. ЄС стає центром тяжіння для інших країн, що посилює присутність Євросоюзу в регіональних та міжнародних процесах, надає йому геополітичного статусу. Особливості політичної культури ЄС обумовили формування принципово нового підходу до міжнародної ролі Європейського Союзу та інструментів її ствердження. Проте, стратегія ЄС щодо створення спільного простору безпеки, політичної стабільності, економічного розвитку та соціальної рівноправності викликає протидію з боку Російської Федерації. Остання вбачає в діяльності ЄС загрозу «життєвим інтересам» та намагання Заходу виключити Росію зі світового діалогу. Безумовно, в таких умовах існує необхідність переосмислення цих змін та процесів, концептуалізації процесу поширення впливу ЄС на систему міжнародних відносин загалом. Наукова полеміка щодо подальшої долі інтеграційних процесів в рамках Європейського Союзу охоплює більшість напрямків розвитку об'єднаної Європи в контексті глобальної трансформації міжнародних відносин. У контексті даного дослідження пропонується виокремити напрями, які концентрують увагу на вивченні чинників, що набувають особливого значення на сучасному етапі.

Закріплення за ЄС відповідальності за консолідацію усієї Європи та її безпеку шляхом екстраполяції європейської

інтеграційної моделі та європейських цінностей викликало конфлікт між традиційними та новітніми теоретичними підходами до аналізу чинників інтеграційних процесів. Полеміка щодо первинності раціоналістичного або ідеалістичного елементів у розвитку європейської інтеграції та політики ЄС на сучасному етапі розгортається переважно в руслі протипоставлення «національні інтереси – загальноєвропейські інтереси». Останні представлені в нормативних концептах політики Європейського Союзу, що одночасно є спільним баченням усіх держав-членів ЄС та відображенням зовнішньополітичної стратегії міжнародних акторів. В цьому контексті варто виокремити дискусію, що розвивалася між представниками міждержавного підходу та соціального конструктивізму.

Традиційно чинник національних держав в процесах європейської інтеграції та контексту, в якому ці процеси розвиваються, були центральними для представників міждержавного підходу. Врахування цього факту потрібно для розуміння «логіки відмінності» європейської інтеграції, що є наслідком унікального контексту внутрішньої політики та глобальних чинників, в першу чергу, ролі тієї чи іншої держави в системі міжнародних відносин. Розвиваючи цю тезу, Е. Моравчик наголошує, що держави є раціональними; їх вибір є також раціональним. Тому участь в інтеграційних процесах визначається шляхом оцінки аргументів «за» та «проти», переваг та недоліків з метою захисту національних інтересів перед лицем невпевненого майбутнього [1, с. 68]. Водночас представники цієї школи не відкидають вплив ідей на політику держав та розвиток інтеграційних процесів, але вважають його дуже скромним. Слабкість впливу ідей, за М. Поллаком, визначається тим, що ідеї не враховують «історично особливих обставин», в яких конструюються інтереси, а також того факту, що «політики, стратегії та навіть пріоритети акторів визначаються взаємодією з зовнішнім середовищем» [2, с. 5]. В той же час, представники ліберального міждержавного підходу визнають, що за умов, коли економічний чинник є слабким, а причинний зв'язок не явним, ідеологічні

міркування та зв'язок з іншими інтересами, наприклад, геополітичними, починають відігравати більш важливу роль.

З інших позицій виходять представники соціального конструктивізму, вказуючи, що саме ідеї та переконання агентів визначають міжнародну структуру; вони формують особистість, інтереси та зовнішньополітичні дії держави, що відтворюють та часом трансформують цю структуру. А. Вент [3, с. 1], Т. Діез [4, с. 613], Т. Крістіансен та К. Е. Йоргенсен [5, с. 60-62] характеризують держави як динамічних агентів, які визначаються тим, що національні ідентичності не є даними, але конструйованими в контексті складних, історичних, заплутаних, подекуди суперечливих практик – і тому різними, такими, що постійно змінюються, але є ендогенними до взаємодії. В такому вимірі агенти та структури постійно знаходяться у залежності один від одного, впливаючи та змінюючи один одного. Розглядаючи європейську інтеграцію конструктивісти виходять з того, що позиції політичних акторів ЄС та їхня ідентичність формується не тільки за допомогою раціоналістичного пошуку національних або власних інтересів, але і власне через процес переговорів, особливо в контексті тиску задля пошуку або досягнення компромісу. Більш того, основою соціального конструктивізму є думка, що ЄС розвивається через встановлення норм, а не змінюється під впливом зовнішніх чинників («холодна війна» або глобалізація). Через інтернаціоналізацію цих норм агенти набувають власної ідентичності та визначають інтереси, конструюючи, таким чином, «нормативну силу Європи». Б. Розамонд визначив цей процес як «конститутивний ефект норм» – шлях, яким норми європейського рівня, ідеї та дискурси проникають до національних політик, що складають Євросоюз [6, с. 131]. Таку думку підтримують М. Фіннемор [7], К. Макнамара [8; 9].

Для розуміння сучасного етапу розвитку ЄС підходи соціального конструктивізму є надзвичайно актуальними. Вони є невід'ємною частиною та логічним продовженням попередніх теоретико-практичних напрацювань, водночас створюють підґрунтя для аналізу процесів еволюції «Європейської ідеї» та формування

ідентичності ЄС. Представники конструктивізму виходять з наступних переконань: сама ідея інтеграції після Другої світової війни, що базувалася на гаслі «ніколи більше» («never again»), та процес розширення походили, головним чином, з ідейних та ідеалістичних міркувань («єдиний європейський дім» або «повернення до Європи»); спільна віра в неоліберальну економічну та монетарну політику та в її вплив на досягнення консенсусу між тими, хто приймає рішення, та центральними банками, що мав призвести до формування економічного та валютного союзу; безпекова та зовнішня політика Європейського Союзу виходить з наявності трансформативного впливу загальних норм і правил, колективного сприйняття викликів та загроз нового тисячоліття та спільного розуміння неподільності безпеки, а також впливу соціального прогресу на інтереси та ідентичність акторів, а також, на громадську безпеку.

Можна погодитися з позиціями конструктивістів, що пост-територіальна та багаторівнева Європа не може бути досліджена за допомогою традиційних концептів. Водночас такі тези, як «національна безпека не є домінуючою мотивацією» та «сила держави не спирається на примусові засоби» видаються занадто ідеалістичними, такими, що не підкріплені вагомими емпіричними підтвердженнями. Але безперечним є факт, що інтеграційні процеси в ЄС є результатом взаємодії між державами-членами з розвитку можливостей, встановлення правил, норм та їх поширення, що конструює особливий образ та поведінку Європейського Союзу в сучасній системі міжнародних відносин.

Розглядаючи в практичній площині роль держави, ідей та інтересів в європейській інтеграції та становлення ЄС як міжнародного актора слід відзначити, що надзвичайно важливу роль відіграє політика Великобританії, ФРН та Франції. Беззаперечним для дослідників є факт, що саме ці держави визначали основні напрями і формати розвитку інтеграційних процесів у Європі з урахуванням того, що саме вони є ініціаторами впровадження нових механізмів та інструментів політики ЄС, а їхня позиція є визначальною у

ефективності обраної стратегії або успішності імплементації єдиної європейської політики. Досліджуючи імперативи даних держав щодо ЄС та його політики та ролі, зазначимо, що підходи Лондону, Берліну та Парижу формулюються у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності національних інтересів або ж ідей, що базуються на національних інтересах, з ідеалістичними підходами. Вони є взаємодоповнюючими факторами, які актуалізуються або відходять на другий план у різні періоди розвитку ЄС – кризи або розквіту.

Домінування прагматичних елементів у підходах зазначених держав-членів до становлення політики ЄС визначаються наступними факторами: це єдині члени ЄС, які сприймаються як глобальні актори; вони здатні діяти самостійно, користуючись власним впливом в інших міжнародних інститутах (Рада безпеки ООН, НАТО, «Велика вісімка»); усвідомлення факту свого лідерства в ЄС і власного значення для збереження життєздатності «Європейського проекту». Особливо це стосується Великобританії і Франції, які дискурсивно спираються на історичні факти (колишні великі імперії), статус ядерної держави, представництво в усіх провідних міжнародних інститутах, традиції дипломатичного та економічного лідерства, існуванням сталої системи традиційних зовнішньополітичних зв'язків; ідеї про французьку та англосаксонську винятковість, що закріплює міжурядовий підхід у рамках ЄС, особливо у сфері СЗБП; об'єднання зусиль розглядається як інструмент протистояння новим глобальним викликам: поширення глобалізації, економічна взаємозалежність, послаблення ролі держави в контролі за економічними та соціальними факторами, демографічна проблема і зниження військових витрат, а також, фактор неподільності безпеки [10-15].

У той же час, в основі багатьох політичних рішень та ініціатив євроінтеграційної політики Великобританії, Німеччини та Франції вагоме місце займають наступні ідеалістичні мотиватори: сама ідея європейської інтеграції базувалася на ідеях гуманізму, у тому числі, ідеї французької революції – свобода, братерство, рівність, права людини, які знайшли відображення в деяких «конструктах

європейської єдності»; спроби політичної єдності спираються на тезу про необхідність стати джерелом третього, відмінного від американського, голосу або навіть сили в міжнародних відносинах, що відображало особливості французького та німецького підходу до європейської безпеки; поглиблення економічного і валютного співробітництва – створення ЄВС і введення євро – також спиралося на ідею лідируючої ролі ЄС у глобальному вимірі як данина глобальним політичним амбіціям Німеччини та Франції; розширення базувалося значною мірою на ідеалістичних твердженнях Лондона та Берліна: об'єднання Європи, подолання наслідків Ялтинської конференції, відповідальності за Східну Європу і подальшу долю об'єднаної Європи тощо; реалізація СЗБП ЄС є можливістю реалізувати ідею впливати на міжнародні реалії, виступати на рівних у світовій політиці, забезпечувати власну безпеку і навіть зберігати як можна більше своєї незалежності [16-20].

Полеміка щодо еволюції Європейського Союзу, його політики та стратегії ЄС у сучасному світі набула поширення з прийняттям низки документів, в яких було задеклароване спільне бачення майбутньої ролі об'єднання та викладені першочергові завдання в економічній, зовнішньополітичній та безпековій площинах (від Маастріхтського договору 1991 р. до Лісабонського договору 2007 р., від рішень Лісабонського саміту 2000 р. до проекту «Європа-2020», а також Стратегія європейської безпеки 2003 р., Європейська політика сусідства 2004 р. та ін.). Тривалість дискусій та її різновекторність дозволяє виокремити наступні відмінні риси в існуючих наукових напрямках.

По-перше, експерти використовують комплексний підхід до аналізу ЄС як цілісної системи та окремо кожного виміру внутрішніх процесів, що охоплюють більшість напрямків концептуально-теоретичного, інституційно-політичного, зовнішньополітичного та стратегічного розвитку об'єднаної Європи в контексті глобальної трансформації міжнародних відносин.

По-друге, поєднання підходів та висновків експертів різних спеціалізацій.

По-третє, наявність дуалістичного підходу до вивчення кожного виміру трансформації Євросоюзу – ретельному аналізі «витрат» та «переваг» («costs» and «benefits»).

Особливо чітко вказані відмінності спостерігаються у дослідженнях, що присвячені практичним аспектам визначення та проведення політики об'єднаної Європи, спрямованої на ствердження своєї нової ролі в системі міжнародних відносин. Важливим у даному питанні є проблематика самоідентифікації Євросоюзу, визначення сутнісної складової «європейської дефініції» як базового елементу майбутнього лідерства ЄС.

Питання про європейську ідентичність дослідники розглядають у двох площинах: внутрішньополітичної (тобто в рамках Європейського Союзу як соціо-національний чинник) і зовнішньополітичної (тобто самоідентичність або рольової фактор: в якій якості ЄС виступає у світовій політиці). На внутрішньому рівні ЄС все ще знаходиться в процесі формування європейської «колективної політичної ідентичності» («collective political identity»), яка може бути досягнута на базі спільних цілей, мотивів, діяльності, а також завдяки здатності підтримувати й продовжувати наратив, власну політику, зберігаючи свою цілісність, незважаючи на зміну окремих компонентів. Однак у зовнішньополітичному плані це означає створення об'єднаної Європи, яка взаємодіє з Іншими і при цьому зберігає свої власні інтеграційні ідеї та цінності, що є невід'ємною частиною європейської цивілізації і основою для формування «зовнішньополітичної ідентичності» ЄС [21; 22]. На думку Д. Ван Оуденарена, С. Лукареллі та О. Приходько розуміння міжнародної, а часом і глобальної ролі ЄС і процесу самоідентифікації Європи неможливе без аналізу зовнішньополітичної ролі Союзу та його визнання або не-визнання Іншими, підкреслюючи тим самим взаємозалежність даних процесів [22; 23; 24]. На думку Т. Р. Ріда, рівень «колективної ідентичності» надалі стане визначальним чинником формування ЄС як єдиного суб'єкта світової політики, а, отже, і його впливу [25]. Д. Ван Оуденарен визначає, що майбутня глобальна роль Європи

складатиметься з двох наборів питань: чим Європа є та що Європа робить [23, 114]. Однак існують і більш скептичні оцінки майбутньої глобальної ролі ЄС. Британський політолог Т. Г. Еш вважає, що в Євросоюзі немає ясного розуміння шуканої міжнародної перспективи. Єдине, в чому згодні між собою всі країни ЄС, так це в бажанні закріпити за «об'єднаною Європою» більш помітну міжнародно-політичну роль [26].

У той же час, очевидним є той факт, що за сукупним потенціалом – фінансово-економічним, культурно-історичним, людським – ЄС не може не бути одним з найбільших гравців в глобальній політиці. Задля того, щоб цей потенціал став реальною основою для реалізації глобальної ролі ЄС, необхідне дотримання деяких вимог. По-перше, спільні цінності, здатність формулювати і реалізовувати послідовну політику, високий рівень відносин з іншими учасниками, наявність ефективних інструментів і вироблення та реалізації зовнішньополітичних рішень. По-друге, співвідношення європейських уявлень про міжнародну роль ЄС й тим, як його сприймають інші актори. Іншими словами, ступінь впливу ЄС в системі міжнародних відносин визначається трьома категоріями: присутність, можливість і здатність.

У сучасній історії ЄС ці категорії розглядаються в контексті успішності ЄС як єдиного валютно-економічного простору, як об'єднуючого та трансформаційного чинника, а також як ефективного зовнішньополітичного та безпекового актора. За оцінкою експертів, ці аспекти мають характер «екзистенціальної важливості» для Європи, беручи до уваги те, що вони обумовлюють дуже багато дій ЄС і що вони неминуче і неподільно взаємопов'язані [27; 28].

В цьому контексті можна виокремити три підходи, в основу яких покладений принцип оцінювання перспектив того або іншого виміру інтеграційної політики ЄС та його перетворення на впливового міжнародного актора.

Представники першого підходу – «європесимісти» – в цілому, скептично ставляться як до необхідності та доцільності переходу до

більш глибоких рівнів інтеграції (запровадження євро, формування інструментів та проведення самостійної зовнішньої та безпекової політики, подальше розширення), так і до перспектив ствердження Євросоюзу як нового центру сили. В економічному вимірі найбільші сумніви щодо поглиблення економічної та валютної інтеграції в рамках ЄС висловлювали П. де Гроув [29], М. Маркузен [30], П. Слот [31], Л. Цукаліс [32], підкреслюючи потенційні ризики послаблення ЄС, розколу через неготовність окремих членів приєднатися до фінального етапу ЕВС, тобто реалізацію моделі «Європи двох швидкостей». Е. Мартін та Дж. Росс [33], Е. Моравчик та М. А. Вахудова [34; 35] наголошували також на такій проблемі, як «демократичний дефіцит», що було пов'язано з передачею повноважень національних урядів в питаннях економічної та фінансової політики до наднаціональних органів та проблеми контролю над ними.

Критичними були оцінки щодо розвитку ефективної СЗПБ/ЄПБО Європейського Союзу. С. Біскоп [36], Дж. Говорт [37], К. Йоргенсен [38], Р. Купер [39] вказували на неоднозначність, суперечливість та слабкість механізмів прийняття рішень, а також на відсутність політичної волі країн-членів ЄС щодо поглиблення військово-політичного виміру інтеграції, що було суттєвою перешкодою до розвитку ефективної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Цікаву думку висловлював Р. Купер щодо важливості політичної волі держав-членів. Він наголошував, що безпека – це колективний продукт і вона повинна бути предметом спільного діалогу і забезпечення не тільки членами будь-яких союзів, але і окремими державами [39, с. 40-41]. Дж. Говорт вважав, що головним викликом для успіху СЗБП Європейського Союзу була наявність сформованих «упереджень» – британський «атлантизм», французька «винятковість» і німецький «пацифізм» – а отже чи зможуть держави дійти спільного сприйняття інтегрованого європейського інтервенціоналізму, заснованого не тільки на класичному пріоритеті національних інтересів, але також на більш ідеалістичних мотиваціях, гуманізмі та етиці, формуючи тим самим нову нормативну парадигму

в міжнародних відносинах [37, с. 213]. Таку думку також поділяють З. Бжезинський [40], П.-М. Дефарж [41], Д.С. Лутц [11]. Навіть після прийняття стратегічно важливих документів щодо розвитку СЗБПО ЄС не зміг швидко перейти до якісної та зрозумілої політики, що за оцінками С. Біскопа, призвело до хаотичності та довготривалості формування військово-технічного потенціалу СЗБП, структур Сил швидкого реагування, транспортних можливостей і розвідки [36, с. 477-479].

Зазначимо, що з прийняттям Європейської стратегії безпеки у 2003 р. СЗБП/ЄПБО продовжує розвиватися під впливом серйозних протиріч між «необхідністю» розвитку цього виміру політики ЄС і «прагненням». Найбільш складними проблемами для узгодження дослідники вбачають у наступному:

1. Розбіжності між країнами-членами ЄС в оцінках ризику та пріоритетності загроз і, як наслідок, різні оцінки глобальних і регіональних питань безпеки (Франція і Великобританія – тероризм і зброя масового знищення; Німеччина та Північна Європа – міграція, кліматичні зміни, голод і бідність).

2. Збереження пріоритету щодо національного суверенітету в зовнішній політиці і національних інтересів, що призводить і до суперечностей у виборі ключового напрямку здійснення СЗБП/ЄПБО (Франція, Іспанія, Італія, Греція – Близький Схід і Північна Африка, Німеччина і країни ЦСЄ – Східна Європа та Кавказ).

3. Питання співпраці з США і готовність застосовувати військову силу в зовнішній політиці ЄС, що пов'язано з градацією загроз, військовими ресурсами кожної з країн, перспективою створення «Європейської армії», проблемою «великих» і «малих» членів ЄС.

4. Послідовність політики безпеки ЄС і злагодженість дій між країнами і структурами Союзу, які виражаються у процедурі прийняття рішень зі СЗБП/ЄПБО та реалізації права вето, а також узгодження і розмежування повноважень європейських інститутів: Європейської Комісії, Європейської Ради, Ради міністрів, Високого представника ЄС з питань СЗБП, Європолу тощо.

5. Історичний розвиток європейських співтовариств обумовив формування багатовекторної та багатоаспектної політики ЄС, яка характеризує його як все більш активного суб'єкта світової політики, що реалізує особливу «багаторівневу» зовнішню та безпекову політику [42; 43].

Не зважаючи на те, що розширення Європейського Співтовариства є невід'ємною складовою процесу об'єднання усієї Європи питання інтеграції нових країн, особливо постсоціалістичних, сприймається вельми обережно такими експертами, як К. Брезертон та Дж. Воглер [21], А. Голдтау [44], В. Кохлер, К. Кеушніг та М. Кеушніг [45]. Головним аргументом в дискусіях щодо доцільності подальшого розширення виступала загроза перетворення слабо розвинених країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи на «економічний тягар» та виникнення інституційно-політичної кризи, або навіть колапсу Союзу.

Прихильники другого підходу – «єврооптимісти» – відстоюють необхідність поглиблення інтеграційних процесів та посилення ролі ЄС на міжнародному рівні. Саме «єврооптимісти» активно застосовують ідеї та норми для обґрунтування дій держав-членів та ЄС в цілому. Р. Дж. Менерт, зокрема, відзначав, що створення ЕВС стане не тільки «кульмінацією сорокарічних спроб встановити валютну узгодженість і стабільність в ЄС», але також стане значним кроком до ще більш тісного і завершеного союзу між його членами [46, с. 10]. Справа в тім, що економічна єдність мала стати основою для більш тісного і завершеного союзу, для досягнення політичного об'єднання. Особливої актуальності це питання набувало в контексті значного розширення кордонів ЄС, приєднання економічно слабших країн і збільшення торговельно-економічних зв'язків ЄС з усіма регіонами світу. На додаток, єдиний економічний простір був необхідною умовою для введення єдиної валюти, яка, за оцінками Р. Манделла, В. Іноземцева і К. Кузнецової, стане «епохальною подією» та «реальним знаком відродження сили Європи», продемонструє європейцям зриму ознаку європейської єдності, зміцнить спільність національних політичних та економічних еліт, а

також буде сприяти ствердженню Євросоюзу як нового впливового учасника сучасної міжнародної системи [47; 48].

Серед дослідників, які з оптимістичних позицій розглядають зовнішньополітичний та безпековий виміри Європейського Союзу, його спроможність здійснювати дійсно повноцінну та ефективну зовнішню політику, доцільно навести думки наступних дослідників. виокремимо С. Кьокеле та Дж. Макнайтан [49] вважають, що недооцінка важливості цього напрямку політики ЄС походить, з одного боку, через помилковий підхід до оцінки СЗПБ ЄС як до національної зовнішньої та безпекової політики, а з іншого – через надмірну увагу до процедур, механізмів, інститутів та договорів, через які здійснюється політика. Саме тому ці автори, визнаючи важливість інституціональної та структурної складової зовнішньої політики ЄС, концентрують увагу на тому, що ЄС робить, до яких дій вдається закордоном, вивчають характер його різноманітних глобальних та регіональних заходів. У. Хаттон [50] та Т. Р. Рід [25] підкреслюють, що об'єднана Європа має вийти вперед, оскільки саме такого кроку чекають від неї як європейці, так й інші народи.

Важливим у цьому контексті є вивчення відмінності європейської моделі військово-політичної сили та стратегічної культури, що дозволяє ЄС відігравати роль впливового міжнародного актора не тільки на регіональному, але й на глобальному рівні без застосування військової сили. На думку М. Емерсона, прагнення ЄС до ролі нового світового центру сили призвели до того, що концепція «залученості Європи», яка знайшла широке застосування за межами об'єднаної Європи, стала фундаментальною частиною суспільного сприйняття безпеки [51, с. 55]. Таку ж думку висловлює Х. Мауль, зазначаючи, що перебуваючи швидше «постмодерністською силою» («force»), ніж сучасною міццю («power»), ЄС впливає на своє оточення і моделює його, скоріше, за рахунок того, чим він є, а не в силу того, що він робить [52, с. 778]. Мауль зазначає, що збереження принципів «цивільної сили» в політиці ЄС дозволяють Союзу бути більш ефективним і впливовим учасником міжнародних процесів, ніж традиційні актори завдяки трьом параметрам. По-перше, здатність

виходити за рамки традиційних концептів і комплексів суверенності, що надає ЄС більшу конкурентоспроможність. По-друге, «цивілізаційна модель» ЄС привертає увагу і викликає підтримку в інших регіонах світу, в тому числі, в таких сферах міжнародних відносин, як ідеологія та культура. По-третє, згадані характеристики сприяють передачі наднаціональним інститутам ЄС більших повноважень від держав у випадках, коли це буде потрібно для ефективного вирішення міжнародних криз або проблем. В. Вагнер та Г. Гелльманн [53], Ю. Давидов [54], М. Леонард [55], М. Троїцький [56] та інші роблять висновок, що широкий набір інструментів політики Європейського Союзу, що базується на політичній, стратегічній та економічній культур лідерства об'єднаної Європи, перетворюють на «центр сили» або полюс тяжіння для інших держав через те, що ЄС діє «як трейдер, інвестор, донор». Отже, ЄС пропонує іншим «цивілізаційну модель» трансформації, яка використовує договори і закони як інструмент, що зв'язує держави загальними стандартами, і яка спрямована на демократичне перевлаштування світу, і завдяки цьому глибше та масштабніше впливає на зовнішній світ, ніж будь-який інший актор; країни, що одного разу опинилися втягнутими в сферу його впливу, змінюються назавжди.

Успішність політики розширення, на думку Р. Болдвіна, Дж. Ф. Франсуа та Р. Портеса [57], Дж. Холла та В. Куаззера [58], У. Седелмейера та Г. Волеса [59] гарантувалася ідейно-політичними чинниками. Важливість приєднання ЦСЄ до ЄС як об'єднання Європи, що була розділена, слугуватиме запобіганню нових розділових ліній, а також гарантом економічного та демократичного розвитку усіх європейських країн. В. Вессельс вважав, що ідея «повернення до Європи» стимулювала необхідні внутрішні реформи у державах Східної Європи, призвела до демократизації державних і політичних структур, а також модернізації економічної та соціальної політики європейських держав і суспільств [60].

Не можна не погодитися з оцінкою розширення, висловленою К. де Куето Ногерасом. Він писав, що відмова від політики «відкритих дверей» або затягування переговорного процесу

поставить під сумнів «моральний авторитет» Європи і не дозволить досягти стабільності та миру на континенті. Більше того, ЄС не може закритися в собі через декларовані амбіції Європейського Союзу, оскільки, з точки зору світового суспільства, це автоматично означатиме відмову «очолити можливий прогрес в історії людства» [61].

Подібні міркування наводили й В. Куазер та Дж. Холл. Вони вважали, що процес просування на Схід був «невід'ємною частиною досягнення політичної мрії», тобто створення політичного союзу. Ф. Шіммельфенніг, зокрема, вказував, що розширення ЄС слугувало основоположним чинником, який «прокладає дорогу до справжньої європейської ідентичності»: через розширення інтеграції східноєвропейські країни потрапили в хвилю поширення демократичних цінностей і трансформували свої політичні, економічні та культурні сфери за зразком західноєвропейських. Пізніше вони самі стали поширювати європейські цінності та стандарти на сусідні країни і регіони, створюючи зону «географічної та інтернаціональної взаємозалежності» та соціально-культурної єдності [62, с. 361]. Іншими словами, окремі експерти були впевнені, що в довгостроковій перспективі розширення сприятиме складанню так званої «win-win situation», коли усі учасники процесу отримують переваги через співробітництво та кооперацію. Дуже влучним в цьому відношенні є вислів колишнього міністра закордонних справ ФРН Й. Фішера: «розширення ЄС – це і є проекція сили в європейському розумінні». Особливо чітко це проявляється в міжнародних питаннях: взаємодія з різними регіонами, стимулювання регіональних інтеграційних процесів, економічний і політичний вплив, прагнення до нової ролі Союзу, реалізація концепції Великої Європи («the Wider Europe»), яка повинна мати на увазі поширення європеїзації за межі процесу розширення кордонів ЄС.

Представників третьої групи можна віднести до «єврореалістів», які поділяють погляди «єврооптимістів» щодо важливості трансформації визначених напрямів політики ЄС, втім з обережністю говорять про значні досягнення та вплив ЄС в глобальному масштабі.

Х. Мауль, зокрема, наголошував, що, з одного боку, ЄС вже тривалий час є глобальною силою у світовій економіці та впливає на процеси вироблення міжнародної економічної політики. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що він є найбільшим торговим центром світової економіки. Але з іншого боку, ЄС ще не досяг тієї політичної організації, яка дозволила б йому істотно впливати на міжнародну валютну та фінансову систему. А. Сапір вказує, що вкрай важливим є подолання статусу «фрагментованої сили», яким вона визначається зараз; це дозволить ЄС відігравати активнішу та вагомішу роль в системі глобального управління, говорити на рівних з іншими акторами та укріплювати відносини з сусідами, поширюючи стабільність та розвиток [63]. На думку Дж. Старка, в довгостроковій перспективі успіх Єврозони сприятиме посиленню міжнародної ролі ЄС за умов прогресу політичного союзу [64]. Цю думку підтримує К. Макнамара, яка вважає, що Євросоюз тільки намагається, причому повільно, стати реальним зовнішньополітичним та економічним актором [65].

Погоджуючись з важливістю ефективної СЗПБО ЄС для ствердження ЄС як впливового актора, Е. Кірхнер та Дж. Сперлінг [66], С. Н. Макфарлейн [67], Г. Шурсен [68] зазначали, що головною перешкодою ефективній співпраці в цьому напрямку було повільне усвідомлення нової сутності безпеки з боку європейських країн. Це не тільки не дозволило реалізувати потенціал спільноти, але й негативно впливало на позиції ЄС, його сприйняття іншими акторами. Втім, окремі експерти вважають, що значущість та ефективність СЗБП/ЄПБО полягає не в тім, що вона має прискорено інтегруватися, але, навпаки, у тому, що цей напрямок так і залишатиметься в форматі «коаліції воль» («coalition-of-the-willing»), децентралізованим, а отже, гнучким [69, с. 125; 70, с. 98].

Не маючи можливості конкурувати з іншими акторами за параметрами «жорсткої сили» і силового впливу, ЄС виробляє формулу «впливу, що трансформує», яка використовує договори й закони (тобто норми та правила за визначенням представників конструктивізму) як інструмент, що зв'язує держави загальними

стандартами та спрямовує на демократичне перевлаштування світу. Просування таким засобом головних цінностей ЄС в решті світу – найкращий засіб захистити їх для себе, вважають С. Біскоп, Ж. - І. Хейн, В. Вагнер та Г. Гелльманн: зовнішня та безпекова політика Євросоюзу діє в форматі «сили, що трансформує» та спрямована на трансформацію міжнародного середовища в контексті власних інтересів [53, с. 390; 71; 72, с. 109].

Отже, аби перетворитися на справжнього світового гравця об'єднана Європа все ще має подолати виклики власній безпеці та міжнародному визнанню: посилити політичну єдність, знизити напруження між ЄС та окремими членами, отримати представництво у міжнародних організаціях, а також розробити глобальну стратегію безпеки та багатостороннього співробітництва у поліцентричному світі, про що говорять Т. Валасек [73], Я. Зельонка [74], А. Міссіролі [75] та інші.

Не менш неоднозначними є оцінки «єврореалістів» щодо моделі розширення ЄС у новому тисячолітті. Ф. Алгієрі [764], М. Емерсон [77], Ф. Кемерон [78], К.Е. Сміт [79], підтримуючи розширення, застерігали від «надто амбітних планів», оскільки «більше (країн-аплікантів – Авт.) не означає сильніше». Дискутуючи щодо збільшення кількості членів Союзу, експерти переважно вдаються до аналізу внутрішніх та зовнішніх наслідків розширення ЄС. Так, М. Емерсон звертає увагу дослідників на трансформацію статусу ЄС у міжнародному контексті, а Е. Ех [80] та В. Волес [81] доповнюють зазначений аспект питанням, чи зможе ЄС встановити успішні відносини з тими країнами, що залишились поза розширенням. Не менш важливим для аналізу цього напрямку є питання співвідношення розширення та безпеки, а також посилення впливу Євросоюзу в світі. У цьому контексті можна навести слова В. Унгерера, який, розмірковуючи про коріння «європейської ідеї», ще на межі 1990-х років підкреслював, що проекти загальноєвропейського союзу або створення «нової Європи» виникли не в 1989 р., а після завершення Другої світової війни, коли стало очевидним, що «стара система національно відокремлених держав не

здатна обійтися без кровопролитних воєн, а тим більше, забезпечити європейцям гідне місце в майбутньому світовому устрої, де провідну роль зможуть відігравати тільки суб'єкти континентального масштабу» [82, с. 42].

Фактично вже тоді дослідники розглядали розширення як спосіб зробити Європу більш безпечною. Водночас, беручи до уваги специфічний характер сучасної системи безпеки, особливо на європейському континенті, А. Голдтау зазначав, що Європа зіткнулася з парадоксальною ситуацією: намагаючись зміцнити стабільність і безпеку шляхом розширення, вона ризикує викликати протилежний результат. Він розглядав два аспекти безпеки: внутрішній і зовнішній. Головним завданням зовнішньої безпеки А. Голдтау вважав досягнення стабільності в довгостроковий період шляхом заохочення співпраці на периферії Євросоюзу і запобігання появі зон нестабільності (як, наприклад, у колишній Югославії). Внутрішню безпеку він пов'язував з негативними наслідками розширення: контрабанда, тероризм, торгівля людьми та інші форми організованої злочинності, зростання міграційних потоків [44]. Досягнення цілей зовнішньої безпеки вимагають відкритості кордонів для просування регіональної взаємодії, у той час, як ідеї внутрішньої безпеки базуються на їх закритті. З урахуванням великого значення внутрішньої безпеки для ЄС, особливо на соціальному рівні, А. Голдтау не виключав можливість введення прикордонного режиму, заснованого на принципах внутрішньої безпеки. Однак, нав'язування таких правил розглядалося в контексті ризиків збільшення соціально-економічного і психологічного розриву між частинами Європи, що створить нові розділові лінії в ЄС та за його межами, сприятимуть посиленню націоналістичних тенденцій по обидва боки і виникненню етнічних та ідеологічних конфліктів. Отже, представники цієї групи підняли важливе питання кореляції таких імперативів як відкритість ЄС, ефективність діяльності союзу, збереження статусу «сильного інтегруючого фактора», визначаючи ти самим залежність ніж успіхами ЄС у протидії викликам і загрозам

периферії та конструктивністю, самостійністю і впливом Європи в системі міжнародних відносин.

Таким чином, наукова дискусія щодо успішності визначених напрямів еволюції політики ЄС, а також перетворення його на впливового міжнародного актора вирізняється намаганням подолати недосконалість алгоритму «часткового пізнання» європейської інтеграції. Це обумовило появу великої кількості досліджень, підготовлених із залученням значної теоретичної бази та емпіричного нарративу з різних аспектів інтеграційного процесу в рамках ЄС. Найбільш популярними та дискусійними напрямками залишаються питання доцільності поглиблення та розширення економічної, політичної та безпекової інтеграції в рамках ЄС, а також геополітичний вплив цього процесу на імперативи провідних держав, суб'єктність ЄС та на систему міжнародних відносин в цілому. На додаток, зазначимо, що комплексні дослідження можуть містити одночасно як позитивні оцінки експертів щодо одного з вимірів політики ЄС, так і критичні міркування, що проливають світло на кореляцію, яка існує між процесом європейської інтеграції, міжнародним акторством ЄС та національними інтересами великих держав.

Список використаних джерел

1. Moravcsik A., Schimmelfennig F. Liberal intergovernmentalism // *European Integration Theory* / Ed. by Diez T., Wiener A.. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – P. 67-87.
2. Pollack M. A. International relations theory and European integration // *European University Institute Working Papers*. – 2000. – № 55 // www.eui.eu/RSCAS/WP-Texts/00_55.pdf
3. Wendt A. *Social theory of International Politics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 450 p.
4. Diez T. Constructing the Self and changing Others: reconsidering «normative power Europe» // *Millenium – Journal of International Studies*. – 2005. – Vol. 33, № 3. – P. 613-636.
5. *The Social construction of Europe* / Ed. by T. Christiansen, K. E. Jorgensen, A. Weiner. – London: Sage, 2001. – 248 p.
6. Rosamond B. *Theories of European integration*. – New York: St. Martin's Press, 2000. – 231 p.
7. Finnemore M. *National interests in international society*. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1996. – 154 p.
8. McNamara K. R. A rivalry in the making? The Euro and international monetary power // *Review of International Political Economy*. – 2008. – Vol. 15.
9. McNamara K. R. *Managing the Euro: The European Central Bank* // *The Institutions of the European Union* / Ed. by J. Peterson, M. Shackleton. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 164-185.
10. Лукин В. П. «Центры силы»: концепции и реальность. – М.: Междунар. отношения, 1983. – 256 с.
11. Лутц Д. С. За Европейское Сообщество безопасности. Европа между протекторатом и самостоятельностью // *Internationale Politik*. – 1998. – № 7 // <http://internationalepolitik.de/1998/7>
12. Ондрейчак Р. Ведущие европейские державы, их внешняя политика и политика безопасности и влияние на формирование европейской архитектуры безопасности // *Европа*. – 2009. – Т. 9, № 2 (31). – С. 69-90.
13. Allen D. *The Common Foreign and Security Policy* // *The Oxford Handbook of the European Union* / Ed. by E. Jones, A. Menon, S. Weatherill. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – P. 643-658.
14. Boniface P. *Is France still a great power?* – Kingston: Queen's University, 2000. – 70 p.
15. Lehne S. *The Big Three in EU Foreign Policy* // <http://carnegieeurope.eu/publications/?fa=48759&lang=en>

16. Grant C. France, Germany and a «Hard-core» Europe // Center for European Reform Bulletin. –2001. - Issue 19.
17. Marcussen M., Risse T., Engelmann-Martin D., Knopf H.J., Roscher K. Constructing Europe? The Evolution of Nation-State Identities in The Social Construction of Europe / Ed. by T. Christiansen, K.E. Jorgensen, A. Weiner. – London: Sage, 2001. – P. 101-120.
18. Vercauteren P. European Integration and the Crisis of the State // Queen's Papers on Europeanisation. – 2001. – № 7 // <http://www.qub.ac.uk/schools/SchoolofPoliticsInternationalStudiesandPhilosophy/FileStore/EuropeanisationFiles/Filetoupload/38431/en.pdf>
19. Lippert B. British and German interests in EU enlargement. Partners or competitors? – London: Continuum International Publishing Group, 2001. – 136 p.
20. Mestres L. The Franco-German motor before the Eastern enlargement: the causes of its decline // Observatori de politica exterior Europea Working Paper. – 2002. – № 33.
21. Bretherton C., Vogler J. The European Union as a Global Actor. – London – New-York: Routledge, 1999. – 328 p.
22. Приходько О.В. Какая Европа нужна США? // США. Канада. Экономика – политика – культура. – 2006. - № 2. – С. 45-68.
23. Oudenaren Van J. Europe As Partner // America and Europe. A Partnership for a New Era / Ed. by D.C. Gompert and F.S. Larrabee. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 104-142.
24. Lucarelli S. European political Identity, Foreign Policy and the Others' Image: an Under-Explored Relationship // http://www.garnet-eu.org/fileadmin/documents/working_papers/6209.pdf
25. Reid T.R. The United States of Europe: The New Superpower and the End of American Supremacy. - New York: The Penguin Press, 2004. – 306 p.
26. Ash T.G. Free World. America, Europe and the Surprising Future of the West. – New York: Random House, 2004. – 286 p.
27. Эмерсон М. Экзистенциальная дилемма Европы // Вестник Европы. – 2005. – № 15. – С. 41-65.
28. European values and identity. Policy Summary of Debates // <http://www.euractiv.com/en/future-eu/european-values-identity/article-154441>
29. De Grauwe P. EMU. Who will join? // Bulletin of the Centre for European Reform. – 1996. – November.
30. Marcussen M. The dynamics of EMU ideas // Cooperation and Conflict. – 1999. – Vol. 34, Issue 4. – P. 383-411.

31. Slot P. J. The institutional provisions of the EMU // Institutional dynamics of European integration. Essays in honour of Henry G. Schermers. – Dordrecht-Boston-London: Martinus Nijhoff Publishers, 1994. – Vol II. - P. 229-249.
32. Tsoukalis L. Economic and Monetary Union. Political conviction and economic uncertainty // Policy-making in the European Union / Ed. by H. Wallace, W. Wallace. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 610 p.
33. Martin A., Ross G. Europe's Monetary Union: creating a democratic deficit? // Current History. – 1999. – Vol. 98, № 627. – P. 171-175.
34. Moravcsik A., Vachudova M. A. National interests, state power, and EU enlargement // East European Politics and Societies. – 2003. – Vol. 17, № 1. – P. 42-57.
35. Moravcsik A. Why the European Community strengthens the state: domestic politics and international cooperation // Harvard Center for European Studies Working Papers. – 1994. – № 52 // <http://www.princeton.edu/~amoravcs/library/strengthen.pdf>
36. Biscop S. In search of a strategic concept for Europe // European Foreign Affairs Review. – 2002. – Vol. 7. – P. 473-490.
37. Howorth J. Discourse, ideas, and epistemic communities in European Security and Defence Policy // West European Politics. – 2004. – Vol. 27, № 2. – March. – P. 211-234.
38. Jorgensen K. E. Making the CFSP work // The Institutions of the European Union / Ed. by J. Peterson, M. Shackleton. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – P. 210-232.
39. Cooper R. The economic dimensions of security // Global security: North America, European and Japanese interdependence in the 1990s. / Ed. by E. Grove. – Brassey's Atlantic Commentaries. – 1991. – №. 5. – P. 37-48.
40. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
41. Defarges P. M. National report France // www.fornet.info/CFSPannualreports/FRANCE%202003.pdf
42. Gnesotto N. European Security and Defence Policy: A European view // www.eusec.org/gnesotto.htm
43. Krause J. Multilateralism: behind European views // Washington Quarterly. – 2004. – Vol. 27, № 2. – P. 43-60.
44. Goldthau A. EU enlargement dominated by an internal security agenda – a threat to stability in eastern CEE? // www.cirp.ru/publications/Goldthau/index.htm
45. Keuschnigg C., Keuschnigg M., Kohler W. Eastern enlargement of the EU: economic costs and benefits for the present member states? Case of Germany //

European Commission Study XIX/B1/9801 // <http://www.glante.de/download/osterweiterung/defgerman.pdf>

46. Mehnert R. J. User's guide to the ECU. – London – Norwell: Graham & Trotman Ltd., 1992. – 351 p.
47. Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. Объединенная Европа на пути к лидерству в мировой политике // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 4. – С. 3-14.
48. Mundell R. The Euro and the stability of the international monetary system // The Euro as a stabilizer in the international economic system / Ed. by R. Mundell, A. Clesse. – Boston – Dordrecht – London: Kluwer Academic Publishers, 2000. – 441 p.
49. Keukeleire St., MacNaughtan J. The Foreign policy of the European Union. – Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2008. – 374 p.
50. Хаттон У. Мир, в котором мы живем. – М.: Ладомир, 2004. – 556 с.
51. Эмерсон М. Экзистенциальная дилемма Европы // Вестник Европы. – 2005. – № 15. – С. 41-65.
52. Maull H. W. Europe and the new balance of global order // International Affairs. – 2005. – Vol. 81, № 4. – P. 775-799.
53. Вагнер В., Гелльманн Г. Цивільна світова держава? Зовнішня політика та політика оборони і безпеки Європейського Союзу // Європейська інтеграція / За ред. М. Яхтенфукса та Б. Колер-Кох. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 377-394.
54. Давыдов Ю. П. Стратегические культуры США и Европы // США. Канада. Экономика – политика – культура. – 2006. – № 3. – С. 48-70.
55. Leonard M. Perpetual power: how Europe will run the 21st century. – London: Forth Estate, 2005. – 324 p.
56. Троицкий М. Европейский Союз в мировой политике // Международные процессы. – 2004. – Т. 2. - № 2(5).
57. Baldwin R., Francois J. F., Portes R. The costs and benefits of EU enlargement // Economic Policy Paper. – 1997. – April, 24. – P. 127-176.
58. Hall J., Quaisser W. Europe's Eastern enlargement: who benefits? // Current History. – 2001. – Vol. 100, № 649. – P. 389-393.
59. Sedelmeier U., Wallace H. Eastern enlargement. Strategy or second thoughts? // Policy-making in the European Union / Ed. by H. Wallace, W. Wallace. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 610 p.
60. Вессельс В. Имеет ли будущее Европейский Союз в составе 27 государств-членов? // Internationale Politik. – 2001. – № 2 // <http://www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationale-politik/2001-02/article03.html>

61. Де Куэто Ногерас К. Страны Центральной и Восточной Европы и проблемы расширения Европейского Союза // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2000. – № 1 // <http://evolutio.info/content/view/340/51/>
62. Шіммельфенніг Ф. Розширення на Схід: стратегічна дія та колективні ідеї // Європейська інтеграція / За ред. М. Яхтенфукса та Б. Колер-Кох. – К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 357-377.
63. Sapir A. Europe and the global economy // <http://tria.fcampalans.cat/images/Europe%20and%20the%20global%20economy%20-%20A.%20Sapir.pdf>
64. Stark J. The role of the Euro in the world – past developments and future perspectives: speech by Dr. Juergen Stark, Deputy President of the Deutsche Bundesbank, at the Joint Bundesbank / BIS conference on «Recent developments in financial systems and the challenges for economic policy» (28-29 September 2000, Frankfurt) // Bank for International Settlements Review // <http://www.bis.org/review/r001004a.pdf>
65. McNamara K. R. A rivalry in the making? The Euro and international monetary power // Review of International Political Economy. – 2008. – Vol. 15 // <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713393878~db=all~tab=issueslist~branches=15>
-
v15<http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713393878~db=all~tab=issueslist~branches=15-v15>
66. Kirchner E., Sperling J. The new security threats in Europe // European Foreign Affairs Review. – 2002. – № 7. – P. 423-452.
67. MacFarlane S. N. From St. Malo to Kosovo: the evolution of the Anglo-Franco-German triangle and its implications for Franco-American relations // The France-US leadership race: closely watched allies / Ed. by D. G. Haglund. – Kingston: Queen's Quarterly Press, 2000. – P. 111-124.
68. Sjursen H. New forms of security policy in Europe // Arena Working Papers. – 2001. – № 4.
69. Бусыгина И., Филиппов М. Евросоюз: от частного к общему. Пределы и перспективы геополитики ЕС // Россия в глобальной политике. – Т. 8, № 1. – 2010. – С. 121-133.
70. Moravcsik A. Europe, the second superpower // Current History. – 2010. – Vol. 109, № 725. – P. 91-98.
71. Biscop S. Ends, means, and meaning // Strategic Europe. – 2011. – October 3 // <http://carnegieeurope.eu/publications/?fa=45658>
72. Haine J-Y. Idealism and power: the new EU security strategy // Current History. – 2004. – Vol. 103, № 671. – P. 107-112.

73. Valasek T. European security strategy: concepts to practice: remarks to the IRRI-KIIRB Conference (18 February, 2003, Palais d'Egmont, Brussels) // www.cdi.org/document/search/displaydoc.cfm?DocumentID=2077&StartRow=1&ListRows=10
74. Zielonka J. Paradoxes of European foreign policy. – Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 1998. – 171 p.
75. Missiroli A. New security challenges and EU responses // www.iss-eu.org/activ/content/rep04-08.pdf
76. Algieri F. A Weakened EU's prospects for global leadership // The Washington Quarterly. – 2006-2007. – Vol. 30, № 1. – P. 107-115.
77. Emerson M. The Wider Europe as the European Union's friendly Monroe doctrine // CEPS Policy. – 2002. – Brief № 27 // <http://www.ceps.eu/book/wider-europe-european-unions-friendly-monroe-doctrine>
78. Cameron F. Enlargement – the political impact // EPC Issue Paper. – 2004. – № 13.
79. Smith K. E. The outsiders: the European Neighborhood Policy // International Affairs. – 2005. – Vol. 81, № 4. – P. 757-773.
80. Agh A. Eastern enlargement and the future of the EU-25: a voice from Central Europe // Challenge Europe Online Journal. – 2004. – Issue 12 // <http://www.epc.eu/en/pub.asp?TYP=TEWN&LV=187&see=y&t=&PG=TEWN/EN/detailpub&l=12&AI=247>
81. Wallace W. From the Atlantic to the Bug, from the Arctic to the Tigris? The transformation of the EU and NATO // International Affairs. – 2000. – Vol. 76, № 3. – P. 475-493.
82. Ungerer W. European perspective and Central Europe // Studio diplomatica. – 1991. – Vol. 44, № 4. – P. 41-51.